DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.04>

УДК 343.1:159.9.018

О. В. Синчук,

кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету України імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна,

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8227-9409>,

e-mail: o.v.synchuk@nlu.edu.ua

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто важливість психологічної складової слідчої діяльності. Наведено приклади негативного впливу на психіку учасників кримінального провадження. Обґрунтовано необхідність якісної психологічної підготовки співробітників правоохоронних органів.

Професійна діяльність слідчого характеризується значним психологічним навантаженням, яке може негативно впливати на якість виконуваної ним роботи. Постійне відчуття негативних емоцій, викликаних регулярним сприйняттям наслідків злочинних дій та спілкуванням з їх виконавцями, неминуче призводить до професійної деформації. В результаті цього змінюється підхід слідчого до інших учасників кримінального провадження. Як наслідок у слідчого виникає упереджене та зверхнє ставлення до осіб, які певним чином потрапили у поле зору правоохоронних органів у зв'язку із розслідуваною справою.

Ключові слова: слідчий, слідча дія, розслідування, розкриття, злочин, оперативно-розшукові заходи, кримінальна справа, психіка, психологія, психологічна характеристика, психологічний контакт, психологічний вплив, психологічний тиск.

Постановка наукової проблеми. Увагу правоохоронців і науковців-криміналістів давно привертають досягнення психології. Перші наукові праці з психології, пов'язані з кримінальним судочинством, датовано XVII—XVIII ст. (І. Т. Посошков, М. М. Щербатов). Упродовж XIX ст. виходили друком праці з юридичної психології (О. У. Фрезе, Л. Є. Владимиров, І. Фрідріх), а на початку XX ст. — фундаментальні праці, що ґрунтувалися на експериментальних дослідженнях (Г. Гросс, В. Штерн).

Тривалий час спеціалістів-психологів залучали до процесу досудового розслідування лише епізодично. Наприкінці 1960-х рр. стан справ змінився, а сучасний світовий досвід свідчить про численні приклади вдалого застосування юристами (слідчими) психологічних знань. Хоча деякі поняття та терміни досі викликають суперечки між науковцями, більшість фахівців визнають високу результативність використання психологічних методів і прийомів у слідчій діяльності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Поміж сучасних науковців, чий дослідження присвячено обґрунтуванню використання спеціальних психологічних знань працівниками правоохоронних органів, можна згадати: В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, І. Є. Биховського, В. Л. Васильєва, А. І. Вінберга, В. Г. Гончаренка, А. В. Дулова, М. І. Єнікеева, Л. М. Карнєєву, Я. Ю. Кондратьєва, В. О. Коновалову, М. В. Костицького, В. В. Кошенця, М. І. Луцького, В. Ф. Пирожкова, В. Я. Марчака, О. Р. Ратінова, Ю. В. Чуфаровського, В. Ю. Шепітька та ін.¹

Так, наприклад, О. Р. Ратінов зазначає, що всебічне дослідження психологічних основ кримінального судочинства сприяє виробленню таких рекомендацій, які дають змогу уникнути багатьох невдач, полегшують роботу слідчого та судді й певною мірою компенсують різницю в їх досвіді та навичках. Тому знання психології необхідні як початківцям, так і кваліфікованим судово-слідчим працівникам².

Мета статті: проаналізувати психологічні аспекти досудового розслідування злочинів, обґрунтувати необхідність якісної психологічної підготовки співробітників правоохоронних органів.

Викладення основного матеріалу дослідження. Розкриття злочинів — це визначена законодавством і нормативно-правовими актами Міністерства внутрішніх справ України комплексна діяльність оперативних підрозділів, органів дізнання, досудового слідства, інших підрозділів органів внутрішніх справ, спрямована на визначення наявності або відсутності суспільно небезпечного винного діяння, збирання доказів вини особи, яка його вчинила, з метою притягнення її до кримінальної відповідальності та відшкодування збитків, завданих злочинною діяльністю, а також з'ясування й усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів. Розкриття злочинів передбачає визначення під час оперативно-розшукових заходів і слідчих дій обставин, що підлягають доказуванню в кримінальній справі: події злочину; вини особи, яка його вчинила; мотивів злочину; фактичних даних, що впливають на ступінь і характер відповідальності та характеризують таку особу; характеру й розміру шкоди, завданої злочином; інших обставин, що мають значення для справедливого вирішення кримінальної справи³.

¹ Див., наприклад: Бахін В. П., Гончаренко В. Г. Як розкриваються злочини. (Криміналістика у питаннях та відповідях). Київ, 1996. 198 с. ; Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории — к практике. Москва, 1988. 304 с. ; Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Харків, 2008. 240 с. ; Пирожков В. Ф. Криминальная психология. Москва, 2001. 704 с. ; Костицкий М. В. Проблема свідомості у філософії та психології//*Юридична психологія*. 2017. № 1. С. 9—20 та ін.

² Ратінов А. Р. Судебная психология для следователей. Москва, 2001. С. 10.

³ Положення про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загальнокримінальної спрямованості: затв. наказом МВС України від 30.04.2004 р. № 458 (утратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0814-04> (дата звернення: 01.09.2020).

Процес розслідування злочину як вид професійної діяльності характеризується надпотужним психологічним навантаженням, оскільки передбачає вирішення безлічі завдань та відбувається в умовах постійної конфліктної взаємодії зі злочинним середовищем. Регулярне сприйняття слідчим (або суддею) обставин і наслідків протиправних дій та спілкування зі злочинцями, потерпілими і свідками злочинів можуть спровокувати пригнічений стан психіки.

До того ж поміж психологічних характеристик процесуальної діяльності виокремлюють правову регламентацію, наявність владних повноважень і дефіцит часу. Правова регламентація обмежує волю працівників правоохоронних органів і підпорядковує їхню діяльність чітко визначеному нормами закону порядку ¹. З іншого боку, різним може бути психологічне ставлення особи до своїх владних повноважень. Своїми владними повноваженнями та процесуальними засобами примусу слідчий постійно впливає на осіб, причетних до кримінального провадження. Розумне використання таких засобів передбачає винесення обміркованого й обґрунтованого рішення, але на практиці іноді спостерігаємо дві негативні, протилежні за змістом тенденції. Одна з них полягає в надмірному застосуванні владних повноважень, що спричиняє зловживання службовим становищем. Найчастіше такі зловживання втілено в необґрунтованому оголошенні повідомлення про підозру, узятті особи під варту та ін. Друга тенденція полягає в нерішучості застосування владних повноважень, спричиненій сумнівами у доцільності певних дій і страхом перед можливою відповідальністю ². Дефіцит часу є психологічною характеристикою процесуальної діяльності, тому що регулює всі її етапи й визначає для неї суворий режим, а через це психологічно впливає на людину і робить її працю напруженішою ³. Зважаючи на значну кількість кримінальних справ, які перебувають у провадженні, значний обсяг роботи за кожною з них, що передбачає здійснення різноманітних оперативно-розшукових заходів та слідчих дій, психологічна напруженість позначається на прийнятті особою, наділеною владними повноваженнями, важливих і навіть доленосних рішень.

Це створює складні умови праці та спричиняє негативні емоції, які, зі свого боку, нерідко провокують психологічну деформацію особистості.

Сучасна криміналістика максимально послуговується напрацюваннями психології, яка, зі свого боку, спирається на методологічні засади фізіології вищої нервової діяльності. Так, розроблення тактичних прийомів, засно-

¹ Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. Харків, 2013. С. 1162.

² Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник. Харків, 2008. С. 54—55.

³ Там само. С. 55.

ваних на використанні психологічного впливу, дає змогу налагодити психологічний контакт, викрити неправду, актуалізувати забуте¹. Наприклад, В. О. Коновалова та В. Ю. Шепітько зауважують: роль психології визначається тим, що тактичні прийоми безпосередньо спрямовано на специфічний об'єкт — психіку людини. Розроблення та побудова таких прийомів засновані на психологічних особливостях процесів сприйняття, пам'яті, мислення; певних властивостей і станів, а зміст та механізм реалізації зумовлені необхідністю здійснення психологічного впливу з певною метою². Під час спілкування тактичні прийоми як носії психологічного впливу розв'язують такі завдання: діагностика психічних станів осіб, які опинилися в орбіті кримінального судочинства; зміна поведінки цих осіб; отримання від них необхідної інформації; здійснення виховної функції³.

М. І. Порубов зазначає, що психологічний вплив на допитуваного має полягати у створенні найбільш сприятливих умов для психічних процесів і виявлення позитивних психічних властивостей особистості, у створенні для допитуваного ситуацій, що дають змогу отримати від нього правдиві показання⁴.

О. О. Закатов вважає завданням слідчого створення для особи, на яку спрямовано психологічний вплив, таких умов, які б підвели цю особу до самостійного рішення давати правдиві свідчення⁵. Із цим варто погодитися, адже ті самі емоційні переживання можуть бути спричинені різними психофізіологічними реакціями, а однакові реакції в однієї людини можна викликати різноманітними переживаннями⁶.

На думку В. О. Коновалової, сутність психологічного впливу зумовлено комплексом прийомів, спрямованих на діагностику психічного стану особи свідка, обвинуваченого, підозрюваного й добиранням найефективніших прийомів виконання слідчих дій⁷. Допустимість психологічного впливу означає, що він у жодному разі не повинен принижувати гідності особи, викривляти перспективу досягнення об'єктивної істини. Отже, вплив має бути моральним. Моральність психологічного впливу як невід'ємної його

¹ Правова доктрина України: С. 1159.

² Коновалова В. Е., Шепітько В. Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции: учеб. пособ. Харьков, 1997. С. 112.

³ Шепітько В. Ю. Допустимость психологического воздействия в следственной деятельности и средства криминалистической тактики//*Воронежские криминалистические чтения*: сб. науч. тр. Воронеж, 2010. Вып. 12. С. 370.

⁴ Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии. Минск, 1978. С. 53.

⁵ Закатов А. А. Ложь и борьба с нею. Волгоград, 1984. С.107.

⁶ Бесяева К. В. Психологічний експеримент на досудовому слідстві. Критерії допустимості//*Криміналістика XXI століття*: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25—26.11.2010). Харків, 2010. С. 210.

⁷ Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. Киев, 1973. С. 102.

характеристики пояснюють передусім тим, що психологічний вплив, трансформований у тактичний прийом, є засобом для отримання доказової інформації¹.

Розглядаючи співвідношення правомірного впливу й насильства, О. Р. Ратінов зауважував, що межа між ними визначається свободою вибору певної позиції: тобто вільним прийняттям рішення в умовах впливу і його відсутністю в умовах насильства².

Критерієм допустимості психологічного впливу (на думку В. Г. Гончаренка) є можливість або неможливість свободи вибору особою своєї позиції у спілкуванні, висловлюваннях, вчинках, поведінці, якщо певні обмеження прямо не передбачено законом³.

Ю. В. Чуфаровський вважав застосування правомірного психологічного впливу не лише припустимим, а й необхідним, адже інакше працівник правоохоронних органів буде «беззбройним» перед правопорушником чи несумлінним свідком і перетвориться на стенографіста, який просто фіксує те, що йому повідомляють або що він сам бачить, чим надасть можливість іншій стороні для протидії, фальсифікації та ін.⁴

Взаємодію слідчого з іншими учасниками кримінального провадження ускладнено характерною для цього виду спілкування формалізованістю, яка сковує їхню психічну активність та вимагає від слідчого комунікативної гнучкості. Налаштування комунікативного контакту зумовлено психічним станом осіб, які контактують, їх психічною взаємоадаптацією. Цей процес може ускладнюватися негативним ставленням окремих осіб до представників правосуддя — озлобленістю, агресивністю, потайливістю, підозрілістю. У позиції окремих слідчих також можуть переважати негативні настанови (українське негативне ставлення до особи підозрюваного) та пов'язані з цим зарозумілість, пихатість та ін.

Професійною якістю слідчого є здатність нейтралізувати, загальмувати емоційно негативне ставлення до співрозмовника й адекватно визначити його психічний стан, який може бути різко збудженим, емоційно негативним або депресивно пригніченим. Подальша поведінка слідчого має ґрунтуватися на врахуванні цих станів, аби не посилити негативного психічного стану цих осіб.

У кожного потерпілого, свідка чи підозрюваного є власні проблеми, пов'язані з розслідуваною справою, і кожен з них має побачити у слідчо-

¹ Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Основы юридической психологии: учебник. Харьков, 2006. С. 205.

² Ратінов А. Р. 1967. С. 262—264.

³ Гончаренко В. Г. Лекції з судової психології, читані в Академії адвокатури України. Київ, 2008. С. 63.

⁴ Чуфаровський Ю. В. Юридическая психология: теоретические аспекты, практическое применение. Москва, 1996. С. 141—142.

му чесну, принципову, культурну людину, яка знає свою справу, не принижує їхньої гідності та захищає їхні гарантовані законом права¹.

Висновки. Наведене дає змогу стверджувати, що потенціал застосування знань психології в розслідуванні злочинів насправді є невичерпним. Розуміючи механізми психічних процесів та особливості психологічних станів людини, слідчий може мінімізувати конфліктність процесу спілкування з різними учасниками кримінального провадження. Якісна всебічна психологічна підготовка працівників правоохоронних органів може не лише змінити на краще упереджене ставлення громадян до правоохоронців, а й значною мірою вплинути на підвищення ефективності боротьби зі злочинністю.

References

- Bakhin, V. P., Honcharenko, V. H. (1996). *Yak rozkryvaiutsia zlochyny. (Kryminalistyka u pytanniakh ta vidpovidiakh)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Belkin, R. S. (1988). *Kriminalistika: problemy, tendentsii, perspektivy. Ot teorii — k praktike*. Moscow [in Russian].
- Bieliaieva, K. V. (2010). Psykholohichni eksperyment na dosudovomu slidstvi. Kryterii dopustymosti. *Kryminalistyka XXI stolittia: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (Kharkiv, 25—26.11.2010). Kharkiv [in Ukrainian].
- Chufarovskii, Iu. V. (1996). *Iuridicheskaia psikhologiya: teoreticheskie aspekty, prakticheskoe primeneniye*. Moscow [in Russian].
- Honcharenko, V. H. (2008). *Leksii z sudovoï psykholohii, chytani v Akademii advokatury Ukrainy*. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
- Konovalova, V. E. (1973). *Organizatsionnye i psikhologicheskie osnovy deiatelnosti sledovatelya*. Kiev [in Russian].
- Konovalova, V. E., Shepitko, V. Iu. (2006). *Osnovy iuridicheskoi psikhologii: uchebnik*. Kharkiv [in Russian].
- Konovalova, V. E., Shepitko, V. Iu. (1997). *Kriminalisticheskaya taktika: teorii i tendentsii: ucheb. posob.* Kharkiv [in Russian].
- Konovalova, V. O., Shepitko, V. Yu. (2008). *Iurydychna psykholohiia*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Kostytskiy, M. V. (2017). Problema svidomosti u filosofii ta psykholohii. *Iurydychna psykholohiia*. № 1 [in Ukrainian].
- Pirozhkov, V. F. (2001). *Kriminalnaia psikhologiya*. Moscow [in Russian].
- Polozhennia pro osnovy orhanizatsii rozkryttia orhanamy vnutrishnikh sprav Ukrainy zlochiniv zahalnokryminalnoi spryamovanosti: zatv. Nakazom MVS Ukrainy vid 30.04.2004 r. № 458 (utratyv chynnist). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0814-04> (data zvernennia: 01.09.2020)* [in Ukrainian].
- Porubov, N. I. (1978). *Nauchnye osnovy doprosa na predvaritel'nom sledstvii*. Minsk [in Russian].
- Pravova doktryna Ukrainy* (2013): u 5 t. T. 5: Kryminalno-pravovi nauky v Ukraini: stan, problemy ta shliakhy rozvytku. Eds: V. Ya. Tatsiia, V. I. Borysova. Kharkiv [in Ukrainian].
- Ratinov, A. R. (1967). *Sudebnaia psikhologiya dlia sledovatelya*. Moscow [in Russian].

¹ Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология: учеб. для вузов. Санкт-Петербург, 2003. С. 518—519.

- Ratinov, A. R. (2001). *Sudebnaia psikhologiiia dlia sledovatelei*. Moscow [in Russian].
- Shepitko, V. Iu. (2010). Dopushtimost psikhologicheskogo vozdeistviia v sledstvennoi deiatelnosti i sredstva kriminalisticheskoi taktiki. *Voronezhskie kriminalisticheskie chteniia*: sb. nauch. tr. Voronezh. Vyp. 12 [in Russian].
- Zakatov, A. A. (1984). *Lozh i borba s neiu*. Volgograd, 1984 [in Russian].

А. В. Синчук

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Статья посвящена проблеме психологической составляющей досудебного расследования преступлений. Рассмотрены факторы негативного воздействия обстоятельств и последствий противоправных действий на психику участников уголовного производства. Обоснована необходимость использования следователями знаний психологических явлений и процессов в ходе расследования преступлений.

Деятельность следователя характеризуется значительной эмоциональной насыщенностью. Учитывая сложность следственной деятельности, включающей разнообразие межличностного взаимодействия, особое внимание уделяется вопросу психологической подготовки сотрудников правоохранительных органов. Длительное восприятие следователем антисоциальных явлений и общение с представителями различных слоёв общества в условиях дефицита времени и строгой процессуальной регламентации могут стать причиной повышенной психической напряжённости и, как следствие, — профессиональной деформации. Следователь, ощущая воздействие негативных эмоций, должен быть в состоянии проявить эмоциональную устойчивость. При этом особое значение приобретают интеллектуальные, волевые и коммуникативные личностные качества следователя. Контактируя с другими участниками уголовного производства, следователь должен сохранять рационализм и хладнокровие, избегать формализма и предвзятости. Целью такого общения является получение сведений, способствующих установлению истины по конкретному производству. Основной задачей следователя в этом процессе становится установление психологического контакта с применением методов психологического воздействия.

Ключевые слова: следователь, следственное действие, расследование, раскрытие, преступление, оперативно-розыскные мероприятия, уголовное дело, психика, психология, психологическая характеристика, психологический контакт, психологическое воздействие, психологическое давление.

О. Synchuk

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF CRIMES PRE-TRIAL INVESTIGATION

The article is devoted to the problem of a psychological component of crimes pre-trial investigation. The factors of negative impact of circumstances and consequences of illegal actions on the psyche of participants of criminal

proceedings are considered. The need to use knowledge of psychological phenomena and processes in the course of crime investigation by investigators is substantiated.

The activities of investigator are characterized by significant emotional intensity. Taking into account full complexity of investigative activities encompassing a variety of interpersonal interactions, special attention is paid to the issue of psychological training of law enforcement agencies. Long-term perception of antisocial phenomena and communication with representatives of different social classes under conditions of time pressure and strict procedural regulation by investigator can result in increased mental stress in investigator and, as a result, in professional deformation. The investigator, being under the influence of negative emotions, must be able to maintain emotional stability. In this regard, the intellectual, volitional and communicative personal qualities of an investigator are particularly important. Keeping in touch with other participants of criminal proceedings, an investigator must maintain rationalism and composure, avoid formalism and bias. The purpose of such communication is to obtain information contributing to the establishment of truth on a specific criminal proceeding. The main task of an investigator in this process is to establish psychological contact with the use of psychological influence methods.

Keywords: investigator, investigative action, investigation, disclosure, crime, crime detection and investigation, criminal case, psyche, psychology, psychological characteristics, psychological contact, psychological impact, psychological pressure.

Надійшла до редколегії 28.10.2020

Синчук О. В. Психологічні аспекти досудового розслідування злочинів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 52—59. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.04>.